

УДК 343.988(477)

Вікторія Кондратішина,*канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права і процесу
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*

ПРО ДЕЯКІ ВІКТИМОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ НЕСПЕЦІАЛІЗОВАНИХ СУБ'ЄКТІВ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ В УКРАЇНІ

У статті піддано аналізу змістовні елементи діяльності неспеціалізованих суб'єктів віктимологічного запобігання злочинам в Україні, до яких належать органи, що не зобов'язані вчиняти заходи у цьому напрямі (це не входить до їхньої компетенції), але чия роль і місце у системі суб'єктів запобіжної діяльності досі на науковому рівні досліджена недостатньо, що, у свою чергу, виступає однією з обставин, яка негативно впливає на ефективність і результативність протидії злочинності загалом. Крім цього, визначені основні проблемні питання та розроблені науково обгрунтовані шляхи їх вирішення по суті.

Ключові слова: неспеціалізовані суб'єкти запобігання злочинам, ефективність, результативність, суб'єкт, запобігання, система, діяльність, віктимологічне запобігання злочинам.

Постановка проблеми. Аналіз наукової літератури засвідчує, що традиційно вчені (О.М. Джужа, В.В. Василевич, О.Г. Колб та ін.) під віктимологічною профілактикою розуміють специфічну діяльність соціальних інститутів, спрямовану на виявлення, усунення або нейтралізацію факторів, обставин, ситуацій, які формують віктимну поведінку та зумовлюють вчинення злочинів, виявлення груп ризику та конкретних осіб з підвищеним ступенем віктимності, – з метою відновлення та активізації захисних властивостей, а також розроблення або вдосконалення засобів, що існують для захисту громадян та конкретних осіб від злочинів [1, с. 266–267].

Врахувавши функції, цілі та завдання системи віктимологічної профілактики (О.М. Джужа, Є.М. Моїсєєв, В.В. Василевич) її загальносоціальний, спеціальний та індивідуальний рівні [2, с. 172–173], у наукових джерелах останнього часу можна знайти й інші критерії та методологічні засади визначення змісту зазначеного виду запобігання злочинам. Зокрема, досить цікавими, теоретично і практично значимими є результати досліджень, що проведені авторським колективом вчених на чолі з Ю.В. Бауліною та В.Л. Борисовою [3], В.О. Туляковим [4], В.В. Журавською [5] та ін.

Зазначені та інші роботи віктимологічного спрямування й були взяті за основу під час підготовки даного дослідження. Зокрема, важливим у теоретичному обгрунтуванні предмету розробки став висновок А.П. Закалюка щодо ролі та місця потерпілого у механізмі злочинної поведінки, а саме: створення кримінологічної ситуації, що сприяло вчиненню злочину, часто залежало не лише від особи, яка його вчиняла, але і від зовнішніх умов, від поведінки потерпілих від злочину, їх необережних, аморальних або протиправних дій [6, с. 313].

Як показало вивчення наукової літератури, питання щодо змістовних елементів діяль-

ності суб'єктів запобігання злочинам в Україні є постійним об'єктом наукових розробок таких учених, як: О.М. Бандурка, Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова, В.В. Василевича, В.В. Голіни, Б.М. Головіна, О.М. Джужа, Т.А. Денисової, А.П. Закалюка, О.Г. Кальмана, О.Г. Колба, І.М. Копотуна, О.М. Литвака, М.І. Мельника, В.О. Меркулової, А.В. Савченко, П.Л. Фріса, В.І. Шакуна та інших дослідників означеної проблематики, які були використані у цій статті як методологічне підґрунтя.

Метою статті є дослідження віктимологічних аспектів діяльності неспеціалізованих суб'єктів запобігання злочинам в Україні та виведення науково обгрунтованих шляхів щодо підвищення ефективності діяльності у правовому механізмі запобігання злочинам.

Виклад основного матеріалу. Потерпілі від злочину особи у багатьох випадках були елементом передзлочинної ситуації. Крім того, поряд з іншими її елементами потерпілі у процесі взаємодії з майбутнім злочинцем сприяли виникненню в нього мотиву вчинення злочину, об'єктом якого й вони ставали, а також прийняттю про це рішення і його реалізації.

Саме тому під час аналізу кожного випадку вчинення злочину щодо потерпілих і з'ясування його причинного комплексу під час дослідження встановлювалось, через які саме вчинки потерпілих і в якому напрямі конкретна життєва ситуація впливала на злочинця, зокрема створювала сприятливі умови для його негативних вчинків. При цьому з низки питань механізму злочинного прояву, пов'язаних із поведінкою потерпілих від злочину, як встановлено, найбільше кримінологічне значення має з'ясування:

1) якостей особистості потерпілого, що робили його більш уразливим для злочинця [7, с. 132].

2) міри залежності від цих якостей процесу створення умов, що впливали на форму-

вання кримінологічної орієнтації та мотивації [8, с. 76–77];

3) ознак та властивостей потерпілого, які сприяли опредмечуванню мотиву вчинення конкретного злочину в такій спосіб, що об'єктом злочинного посягання стає саме потерпілий [9, с. 39];

4) дій (вчинків) потерпілого, які об'єктивно або в уявленні особи, що має намір вчинити злочин, свідчили про активне сприяння матеріального та прийняттю рішення про його вчинення і реалізації цього рішення [6, с. 313].

Залежно від поведінки осіб, що стали потерпілими від злочинів, віктимологічна ситуація, яка передувала вчиненню злочину, проявлялась у трьох видах:

– дії потерпілих провокували злочинний прояв винної особи та містили у собі привід для останньої (зокрема дії, що провокували отримання незаконної винагороди особою);

– дії потерпілих мали необережний характер, через що створювалась ситуація, яка полегшувала вчинення злочину щодо них;

– дії потерпілих були правомірними та чинили опір задоволенню потреб (бажань) для тих осіб, які мали злочинний намір, що викликав у них стимул до подолання цього опору у злочинний спосіб.

Проте здебільшого вчинення злочинних дій щодо осіб, які стали жертвами злочинних посягань (як правомірні, протиправні, аморальні, так і необережні) ніяк не впливали на мотив і здійснення злочинних посягань з боку їх клієнтів та інших учасників кримінального судочинства.

З огляду на результати даного дослідження, можна констатувати, що ряд осіб стає жертвами злочинів тільки тому, що належать до осіб із так званою підвищеною криміногенністю (віктимністю) [10, с. 119]. Зазначена риса більшою мірою була пов'язана з соціальними або іншими якостями цих осіб (схильність до гомосексуалізму, наркоманія, жадність тощо).

Як з цього приводу аргументовано зауважив Д.В. Рівман, будь-яка людина є віктимною, оскільки вона перебуває у певній життєвій обстановці й, включаючись у сплетення різних соціальних ситуацій, може стати жертвою злочину. Тобто індивід не здобуває віктимності, навпаки, він просто не може бути невіктимним, бо є членом суспільства, в якому існує злочинність, а отже, це і є об'єктивною можливістю стати жертвою злочину [11, с. 13].

У свою чергу, В.Я. Рибальська небезпідставно вважає, що віктимність – це сукупність стабільних типових соціальних і соціально-психологічних властивостей особистості, що підвищують її здатність стати жертвою злочину [12, с. 33].

Л.В. Ільїна визначає віктимність як особливу властивість потерпілого за певних обставин ставати жертвою злочину [10, с. 119].

З огляду на результати щодо віктимності особи, варто погодитись із зазначеною науковою позицією.

Такий підхід, як показало вивчення доктринальних джерел, має своїх прихильників. Зокрема, А.П. Закалюк пропонує розрізняти віктимність винувату та невинувату [6, с. 315].

До першої групи (винуватої віктимності) він відніс осіб, що зловживають спиртними напоями, осіб, схильних до авантюризму, або таких, які вирізняються нахабною, нестриманою поведінкою, чим ставлять себе у становище, що може провокувати вчинення щодо них злочину, частіше насильницького.

Невинувата віктимність, на його думку, пов'язана, як правило, з деякими обставинами роботи або професіями (водій таксі, касир, інкасатор, дружина алкоголіка, сусід психічно хворої особи тощо) [6, с. 315].

Саме зазначена невинувата віктимність більшою мірою зумовлює підвищену віктимність у діяльності особи.

Із багатьох форм віктимної поведінки особи кримінологічну роль найчастіше відігравала необережна віктимологічна ситуація, а найменш поширеною була провокуюча віктимологічна ситуація.

Проте аналіз даного питання був би неповним, якби не стосувався характеристики й інших критеріїв та оцінок, що стосуються віктимної поведінки. Зокрема, загально визнаним у віктимології є поділ віктимності на такі рівні (В.Я. Рибальська):

1) сукупність соціально-психологічних властивостей особи, що пов'язана з особливостями її соціалізації;

2) «вікова» віктимність;

3) «безособова» властивість, що зумовлена виконанням деяких соціальних функцій, – професійна віктимність;

4) наслідок патологічного стану особи [12, с. 33].

Матеріали численних досліджень (О.М. Джуґа, Є.М. Моїсєєв) [13, с. 12] свідчать, що значна кількість протиправних діянь зумовлена поведінкою самої жертви злочину, а саме:

– особливостями ситуативного стану (сп'яніння), станом здоров'я (дефекти органів сприйняття), особливим психічним настроєм, що пов'язаний з неадекватними діями у звичайній ситуації;

– недбалим ставленням до безпеки своєї особи, честі, гідності та збереження майна;

– небажанням повідомити правоохоронним органам про злочинні дії, які вже мали місце стосовно нього;

– легковажним ставленням до правил, що покликані охороняти суспільний порядок і безпеку;

– участю в незаконній угоді;

– провокуючою поведінкою.

На переконання ряду науковців (В.В. Василенка, Д.І. Голосніченко, Т.Л. Кальченко), за своїм характером віктимна поведінка може бути:

1) конфліктною, коли потерпілий створює конфліктну ситуацію або бере активну участь у конфлікті, що виник (особливими різновидами такої поведінки є необхідна оборона (ст. 36 КК України); затримання особи, що вчинила злочин (ст. 38 КК); правоохоронна діяльність тощо);

2) провокуючою (демонстрування) власного багатства, екстравагантна зовнішність, неправильна поведінка жінки, що створює уявлення про її доступність тощо);

3) легковажною (довірливістю, створення аварійних ситуацій на шляхах пішоходами та водіями тощо) [2, с. 63].

Аналогічний поділ віктимної поведінки можна знайти й у роботах А.Ф. Зелінського [14, с. 82–83].

У свою чергу, В.М. Бурлаков та В.П. Сальников вважають, що у межах віктимологічної ситуації поведінка жертви злочину може бути оцінена як

– негативна, тобто така, що провокує злочин або створює для нього об'єктивну сприятливу ситуацію (форми провокації можуть бути різними: від фізичного чи психічного насильства стосовно злочинця або його близьких до їх образи, вияв неповаги до громадського порядку та загальновизнаних норм моралі);

– позитивна, що виражається у протидії злочинцю, виконанні громадського обов'язку тощо;

– нейтральною, тобто такою, що не сприяла вчиненню злочинів [15, с. 157]. Відповідно до комплексного підходу, який сформувався у віктимології та в основу класифікації якого покладено ступінь віктимності, що відображає у найбільш узагальненому вигляді: а) віктимну деформацію особи; б) професійну віктимність; в) вікову віктимність; г) віктимну патологію [2, с. 63], та на підставі добутих під час дослідження результатів було встановлено кілька груп жертв:

1) випадкова жертва – коли особа стала такою внаслідок збігу обставин.

При цьому взаємовідносини, що виникли між жертвою і злочинцем, незалежно від їх волі та бажання (свавілля правоохоронних органів та суду по кримінальній справі, законні інтереси одного з фігурантів, в якій представляв адвокат);

2) жертва з незначним ступенем ризику – особа, яка жила за нормальних для всіх людей факторів ризику і віктимність якої зростає непередбачено під впливом конкретної несприятливої ситуації (словесна чи фізична образа, збіг сімейних чи матеріальних обставин);

3) жертва з підвищеним ступенем ризику – особа, яка володіла низкою віктимних властивостей.

До цієї категорії належать два основних види жертв:

– жертва необережних злочинів – коли характер роботи, що вони виконують, або їх поведінка у громадських місцях мають більш високу, ніж зазвичай, віктимність;

– жертви умисних злочинів, коли соціальний статус яких або роль, що вони виконують, має підвищений ризик;

При цьому жертвами цього типу стали ті особи, віктимність яких зростає внаслідок конкретних взаємовідносин між жертвою і злочинцем, а також третіх осіб, які породили конфліктну ситуацію (посередників, зокрема, між адвокатом і клієнтом, близьких родичів клієнта тощо);

4) жертви з дуже високим ступенем ризику – особи, морально-соціальна деформація яких не відрізняється від правопорушників.

Вона характеризується стійкою антисуспільною спрямованістю, схильністю до зловживання алкоголем, наркотиків, статевого розбещення тощо [2, с. 64].

Висновки

Всі ці та інші обставини віктимного характеру [16, с. 126–129] були використані під час дослідження не лише, як вірно зауважив А.П. Закалюк, із метою визначення ступеня та характеру вини особи, яка вчинила злочин, але й у кримінологічному значенні [6, с. 316], тобто для наукового обґрунтування низки заходів віктимологічного запобігання злочинам.

Список використаних джерел:

1. Кримінологія: Навчальний посібник / [О.М. Джужа, В.В. Василевич, О.Г. Колб та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Атіка, 2010. – 312 с.
2. Кримінологічна віктимологія: Навчальний посібник / [Моїсєєв Є.М., Джужа О.М., Василевич В.В. та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Атіка, 2006. – 352 с.
3. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне дослідження) / Кол. авторів; за заг. ред. Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова. – Х.: Вид-во Кроссрод, 2008. – 364 с.
4. Тляков В.О. Віктимологія (соціальні та кримінологічні проблеми): [Монографія] / В.О. Туляков. – О.: [б.в.], 2000. – 480 с.
5. Журавська З.В. Віктимологічні засади боротьби зі злочинністю у місцях позбавлення волі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / З.В. Журавська. – К.: НАВС, 2011. – 262 с.
6. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика [у 3 кн.] / А.П. Закалюк. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – 424 с.
7. Франк Л.В. Об изучении личности и поведения потерпевшего (нужна ли советская виктимология?) / Л.В. Франк // Вопросы уголовного права, уголовного процесса и криминалогии: Сб. науч. тр. – Душанбе, 1966. – С. 131–157.
8. Ривман Д.В. Криминальная виктимология / Д.В. Ривман. – СПб: Питер, 2002. – 153 с.
9. Рыбальская В.Я. О виктимологическом анализе преступности несовершеннолетних / В.Я. Рыбальская // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью. – Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1982. – С. 32–49.
10. Ильина Л.В. Уголовно-процессуальное значение виктимологии / Л.В. Ильина // Правознавство. – 1975. – № 3. – С. 117–121.
11. Ривман Д.В. Виктимологические факторы и профилактика преступлений / Д.В. Ривман. – Л.: Изд-во Высш. полит. училища МВД СССР, 1975. – 153 с.
12. Рыбальская В.Я. Виктимологические исследования в системе криминалогической разработки проблем профилактики преступлений несовершеннолетних // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1980. – Вып. 33. – С. 13–18.
13. Джужа О.М., Моїсєєв Є.М. Проблеми потерпілого від злочину (кримінологічний та психологічний аспекти): [Навч. посіб.] / О.М. Джужа, Є.М. Моїсєєв. – К.: Укр. акад. внутр. справ, 1994. – 51 с.
14. Зелінський А.Ф. Кримінологія: [Навч. посіб.] / А.Ф. Зелінський. – Х.: Рубікон, 2000. – 464 с.
15. Кримінологія: Учебник для юридических вузов / Под ред. проф. В.Н. Бурлакова, проф., академика В.П. Сальникова. – СПб.: Санкт-Петербург. Акад. МВД России, 1998. – 782 с.
16. Христенко В.Е. Психология жертвы: [Учеб. пособие] / В.Е. Христенко. – Х.: Консум, 2001. – 256 с.

В статье осуществлен анализ содержательных элементов деятельности неспециализированных субъектов виктимологического предупреждения преступлений в Украине, к которым относятся органы, не обязанные совершать мероприятия в этом направлении (это не входит в их компетенцию), но чья роль и место в системе субъектов предупредительной деятельности до сих пор на научном уровне исследована недостаточно, что, в свою очередь, выступает одним из обстоятельств, негативно влияющих на эффективность и результативность противодействия преступности в целом. Кроме этого, определены основные проблемные вопросы и разработаны научно обоснованные пути их решения по существу.

Ключевые слова: неспециализированные субъекты предупреждения преступлений, эффективность, результативность, субъект, предупреждение, система, деятельность, виктимологические предупреждения преступлений.

The article deals with the meaningful elements of non-specialized subjects of victimological crime prevention in Ukraine. They include bodies that aren't obliged to perform any measures in this direction (it isn't their competence), but their role and place in the subject system of preventive activities at the scientific level haven't investigated yet and that's why it serves as one of the circumstances which have a negative influence on effectiveness of criminality counteraction in general. In addition, the basic issues have been defined and scientific-grounded ways to their solving have been done.

Key words: non-specialized subjects of crime prevention, effectiveness, subject, prevention, system, activity, victimological crime prevention.

